

УДК 340.15(477.75=512.145)«1954/89»:342.7

ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВ КРИМСЬКИХ ТАТАР У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Кириченко Д.Д., аспірант
кафедри історії держави і права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена характеристиці правових особливостей відновлення прав кримських татар у радянський період. Проаналізовано нормативно-правові акти, котрі сприяли відновленню прав кримських татар із 1954 року, охарактеризовано правові передумови репатріації кримських татар.

Ключові слова: кримські татари, спецпереселенці, репатріація, репресії.

Статья посвящена характеристике правовых особенностей восстановления прав крымских татар в советский период. Проанализированы нормативно-правовые акты, которые способствовали восстановлению прав крымских татар с 1954 года, охарактеризованы правовые предпосылки репатриации крымских татар.

Ключевые слова: крымские татары, спецпереселенцы, репатриация, репрессии.

Kyrychenko D.D. LEGAL FEATURES OF RETURNING CRIMSAN TATAR RIGHTS IN THE SOVIET PERIOD

The article is devoted to the characterization of legal features of the restoration of the rights of the Crimean Tatars during the Soviet period. The normative legal acts that helped to restore the rights of the Crimean Tatars since 1954, the legal preconditions of repatriation of Crimean Tatars are described.

Key words: Crimean Tatars, specialsettlers, repatriation, repressions.

Постановка проблеми. Репресії, котрі проводилися щодо кримських татар після Другої Світової Війни, призвели до того, що їх було виокремлено в групу осіб зі спеціальним правовим статусом – «спецпереселенці». Цей правовий статус передбачав достатньо багато обмежень (обов'язковий облік, обов'язкове працевлаштування органами влади, заборону служіння в збройних силах, презумпцію втечі за самовільне відлучення з місць реєстрації, примусове переселення і т.д.), котрі радянська влада на них поклала у зв'язку з певними ідеологічними уявленнями. Щодо кримських татар вчинялися дії, схожі на геноцид цілого народу, їх депортація та непросте життя в депортації призвели до зменшенню численності кримських татар, а репресії все продовжувалися, лише на початку 1950-х рр. можливо прослідкувати певні зрушення в долі спецпереселенців. Тому дослідження цих «покращень» має достатньо велику історичну цінність, оскільки те, що відбувається через сучасну окупацію Автономної Республіки Крим, той гніт окупаційного режиму, який на собі відчувають кримські татари та їхні громадські організації, їхні громадські лідери прирівнюються до терористів, про що свідчить сфальсифікована справа «Хізбут-Тахрір» досить схоже на політику радянської влади, але трішки цивілізованішу. Тому варто провести історичний аналіз досвіду минулого щодо покращень (відновлення) правового статусу кримських татар в радянський період задля можливості ґрунтовного аналізу результатів, які були отримані від цих «покращень», задля вироблення обґрунтованої стратегії щодо відновлення статусу кримських татар після закінчення окупаційного режиму АРК та встановлення законної української влади на пів острові Крим.

Ступінь розробленості проблеми. Останнім часом проблема правової характе-

ристики покращення правового становища кримських татар у період радянської влади привертає увагу багатьох вчених, серед яких: М. Бугай, О. Бажан, М. Губогло, Л. Місінкевич, Р. Хаяли, Д.Р. Хаваджи.

Метою статті є комплексне дослідження правових особливостей та передумов відновлення прав кримсько-татарського народу, характеристика правових передумов репатріації кримських татар.

Виклад основного матеріалу. Варто наголосити на тому, що вперше послаблення правового статусу спецпереселенців кримських татар відбулося лише через 10 років після офіційного початку їхнього «терору», тобто лише в 1953 році. Потрібно зауважити, що зміни в правовому статусі вимушених переселенців, в тому числі і жінок кримських татар, почали відбуватися лише після смерті Сталіна та часткової політики демократизації радянського суспільства. Процеси так званого «потепління» політичного режиму в СРСР розпочалися відразу після зміни верхівки партійного керівництва. Про це свідчать вчинки навіть тих керівників силових відомств, які були безпосередніми розробниками спецоперацій із національних депортацій із Криму в 40-х рр. ХХ ст. Так, уже в серпні 1953 р. Л. Берія і міністр внутрішніх справ С. Круглов підготували проект звільнення понад півтора мільйона спецпереселенців. Сюди ввійшли й шістьдесят тисяч кримчан (діти до шістнадцяти років і деякі інші категорії громадян). Після арешту Л. Берії МВС СРСР підготувало новий проект, в якому передбачалося вже звільнити більше двох із половиною мільйонів осіб. У це число повинні були ввійти всі кримські вірмени, болгары, греки, німці тощо. Серед кримських татар було виділено певні категорії: «діти до шістнадцяти років, діти старше шістнадцяти років, які навчаються в навчаль-

них закладах, жінки старше п'ятдесяти п'яти років і чоловіки старше шістдесяти років, члени й кандидати в члени КПРС та їхні сім'ї, нагороджені орденами й медалями СРСР та їхні сім'ї, сім'ї загиблих при захисті Радянської Батьківщини, жінки, які вийшли заміж за не спецпоселенців, інваліди» [2, с. 130]. Але даному проекту не судилося бути прийнятим.

Вже пізніше, за дорученням Секретаріату ЦК КПРС, в лютому 1954 року була створена комісія під головуванням К.Є. Ворошилова, яка розглянула питання про зняття з обліку і звільнення з-під адміністративного нагляду органами МВС, що знаходяться на спецпоселенні учасників Великої Вітчизняної війни, нагороджених орденами і медалями СРСР, а також членів сімей воїнів, загиблих на фронтах Великої Вітчизняної війни. На нашу думку, достатньо великого інтересу привертає саме зняття з обліку та реєстрації спецпереселенців, оскільки це змивало з них певний особливий статус і постійний нагляд радянської влади.

Зняття з обліку спецпереселенців почалося з того, що Рада Міністрів СРСР 5 липня 1954 р. прийняла Постанову «Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спец поселенців». Відповідно до цієї постанови знімалися з обліку діти до шістнадцяти років, а також ті, які навчалися у вищих навчальних закладах. Доросле населення отримувало свободу пересування в межах республіки, краю, області й повинне було відмічатися в комендатурах лише один раз на рік [1, с. 73–75]. Також привертає інтерес те, що відповідно до вищезгаданої постанови не всім категоріям населення давалося право вільно пересуватися, це право надавалося лише спецпереселенцям, котрі займалися суспільно корисною працею. Тобто для отримання цього права, незалежно від статті спецпереселенця, мав існувати спеціальний юридичний факт, тобто визначено мало бути, що спецпереселенець займається суспільно корисною працею.

Варто зауважити, що також не було повністю вільного пересування осіб у межах радянської республіки, оскільки відповідно до цієї постанови встановлювався обов'язок один раз на рік відмічатися в спецкомендатурах. Також у цій постанові не йшлося про можливість повернення на батьківщину кримських татар. Варто зазначити, що однією з причин ненадання згоди на повернення кримських татар на батьківщину були наслідки Другої Світової Війни, тобто недостатня кількість робочої сили, тому, на нашу думку, радянська влада використовувала кримських татар як робочу силу, про що може свідчити те, що спеціальна Комісія ЦК КПРС із питань спецпереселенців у лютому 1954 р. зазначила про це в записці, адресованій Г. Маленкову і М. Хрущову. Також можливо знайти і висновки Комісії про те, що «виселені у свій час з Криму, Кавказу, Поволжя, прикордонних районів України, Білорусії, з прибалтійських республік знову повернулися в ці райони» [3, с. 65].

У свою чергу, в листі Секретаря ЦК КП України А. Кириченка «Про заборону депортованим в 1944 р. громадянам повертатися

до Криму», надісланому в березні 1954 р. на ім'я Секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, йшлося про те, що «поряд із виселенням із Криму німців і татар відповідно до Постанови ДКО № 5984 від 2 червня 1944 р. підлягали виселенню німецькі спільники із числа греків, вірменів і болгар. У зв'язку з військовим становищем і неможливістю в короткий термін перевірити їхню діяльність на окупованій території всі проживаючі в Криму греки, вірмени, болгарі разом із родинами були виселені на спецпоселення в Гур'євську, Молотовську, Свердловську й Кемеровську області, а також у Башкирську АРСР. Від виселених греків, вірменів і болгар, починаючи з 1952 р., у центральні органи й обласні організації надходили заяви про їхнє звільнення з місць спецпоселень. Після перевірки, по затверджених МВС СРСР висновках, звільненням з місць спецпоселень особам дозволялося проживати в будь-якій області СРСР без обмежень. Однак деякі з них приїжджали до Криму і вимагали повернення відібраних у них під час виселення будівель і відшкодування вартості вилученого майна. Як відомо, особисте майно виселених було реалізовано, і прибутки зараховано на користь держави. Житлові й господарські будівлі були передані колгоспникам-переселенцям, у користуванні яких перебувають дотепер, тому їхнє повернення спецпереселенцям, які повернулися до Криму, значно послабить особисте господарство багатьох переселенських родин і може призвести до їхнього виїзду з Криму».

Також у листі було зазначено, що «Кримська область є прикордонною і заселення її колишніми спецпереселенцями є небажаним». На підставі цього документа заборонялося проживання в Кримській області всім особам, виселеним в 1944 р. з Криму та звільненим на той момент із місць спецпоселень. Усім звільненим із місць спецпоселень і які вже прибули в Крим було рекомендовано виїжджати на проживання в інші області Радянського Союзу, а їхнього клопотання про повернення відібраного під час виселення майна не задовольняти [4, с. 13].

Отже, з наведених документів стає зрозумілим, що партійно-державне керівництво СРСР із самого початку було налаштоване на фактичне виконання сталінських проєктів про навічне заслання депортованих народів і тому під різними приводами зберігало заборону на їхнє повернення до Криму. Однак після кількарізових звернень представників «покараних народів» до світової громадськості з метою вирішити проблему відновлення прав і повернення на історичну батьківщину поступово почав свою роботу державний механізм щодо їхньої реабілітації.

Неможливо переоцінити значення для покращення правового статусу кримських татар Указу Президії Верховної Ради від 13 липня 1954 р № 104/43, відповідно до якого скасовувалася дія Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 року «Про кримінальної відповідальності за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни».

Але, звичайно, цей указ не відміняв злочинних дій влади, котрі були вже вчиненні раніше, тому, на нашу думку, прогресивним є на той час те, що у вересні 1954 року було прийнято постанову Пленуму Верховного Суду СРСР «Про порядок перегляду справ у відношенні до осіб, засуджених за втечі із місць укладення або з місць обов'язкового і постійного поселення».

Досить важливим нам здається розгляд процедури перегляду справ, її якнайкраще можливо знайти в спогадах осіб, котрі цю процедуру відчули на собі. Варто звернутися до спогадів Д.М. Рахліна, котрий достатньо широко описував тогочасну процедуру перегляду рішень. Заяву в прокуратуру варто було надсилати, але тут важливим є те, що це мало відбуватися після проміжку певного часу (автор не зазначає якого), також на це мали право родичі. І лише після отримання багатьох листів і від родичів і від самого засудженого суди починали звільнення [5, с. 94].

Важливим, на нашу точку зору, також є прийняття Постанови Ради Міністрів СРСР № 449-272 з від 10 березня 1955 р. «Про видачу спецпереселенцям паспортів» [6, с. 73], відповідно до цієї постанови радянська влада почала визнавати депортовані народи та їх осіб власними громадянами, а отже, це має важливе значення, оскільки їх правовий статус мав би прирівнятися до статусу повноцінних громадян СРСР. Однак, на жаль, вони, як і раніше, залишалися обмеженими у своїх громадських і політичних правах, оскільки від часу отримання паспорта там ставилася відмітка про обмеження їх місця проживання певним містом, районом, селищем і так далі.

Відповідно до постанови Президії ЦК КПРС від 23 березня 1955 р. «Про призов на дійсну військову службу деяких категорій спецпоселенців» в 1955 р. підлягали призову на дійсну військову службу спецпоселенці, що народилися в 1936 р. Існувала Постанова Президії ЦК КПРС від 9 травня 1955 р. «Про зняття кандидатур у правовому становищі із членів і кандидатів у члени КПРС і їх сімей, які перебувають на спецпоселенні» [7, с. 21, 206], відповідно до якої звільнялися з-під адміністративного нагляду органів МВС зазначені категорії осіб.

Наступним актом, що регламентував покращення становища кримських татар та звільнення кримських татар з-під адміністративного нагляду органів МВС і зняття з обліку спецпоселення, стала постанова Президії ЦК КПРС від 24 листопада 1955 г. «Про зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців». У ній зазначалося, що звільнялися такі категорії осіб, як: учасники Великої Вітчизняної війни, члени сімей загиблих; викладачі навчальних закладів; жінки, що вступили після виселення в законний шлюб із місцевими жителями, які не є спецпоселенцями; жінки російської, української та інших національностей, котрі були вислані разом із чоловіками, але не перебувають у шлюбі зі спецпереселенцями на момент виходу постанови; одинокі інваліди та особи, які страждають невиліковною недугою, які не можуть самотійно забезпечити своє існування» [1, с. 74].

У сучасній історико-правовій науці окрема увага приділяється аналізу ХХ з'їзду КПРС, значенню доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки», котра була оприлюднена на ХХ з'їзді КПРС 25 лютого 1956 р. У доповіді засуджувалися «масові виселення зі своїх рідних місць цілих народів, що являло собою брутальне пограння основних принципів національної політики Радянської держави». Причому, як зазначалося, «такого роду виселення ніяк не диктувалися військовими міркуваннями» [8, с. 129]. На нашу думку, саме цей з'їзд послужив передумовою прийняття Указу Президії ВРСР 28 квітня 1956 р. «Про зняття обмежень зі спецпоселення з кримських татар, балкарців, турок – громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їхніх родин, виселених у період Великої Вітчизняної війни». Саме цей наказ зняв з обліку спецпоселення й звільнив з-під адміністративного нагляду органів МВС кримських татар і членів їхніх родин, виселених із Криму в 1944 р. [2, с. 135]. Відповідно до цього наказу скасовувався статус спецпереселенців кримських татар, але його недоліком виступало те, що він не повертав конфісковане майно під час виселення та не передбачав можливості повернення на батьківщину.

Таким чином, незважаючи на скасування в 1954 р. режиму спецпоселень для осіб, депортованих з Кримської АРСР за національною ознакою в 1941–1944 рр., офіційне юридичне оформлення політичної реабілітації кримсько-татарського народу відбулося лише в 1967 р., у літературі цей період отримав назву «репатріація кримських татар». Внаслідок аналізу літератури можливо виділити кілька етапів повернення кримських татар на їхню історичну батьківщину:

I період (до 1 січня 1989 г.) – приховане повернення без державної підтримки, часом всупереч законодавству, з активізацією повернення і громадської активності, починаючи від 1987;

II період (1989–1991 рр. включно) – масове неорганізоване повернення в період розпаду СРСР з характерними ознаками високого рівня громадської активності: захоплення земельних ділянок, масові акції протесту, зіткнення з правоохоронцями, місцевими жителями і тому подібне;

III період (з 1992 р) – спад репатріації з характерними ознаками міждержавної міграції: перетин державних кордонів, придбання громадянства, валютно-фінансова криза епохи становлення національних економік та ін. З втратою масовості в 1994 [9, с. 33]. ми хочемо відзначити, що процес репатріації тривав би і до цього часу, але події 2014 року закінчили цей процес, оскільки Крим має статус тимчасово окупованій території, і нам відомо, що там почали знову проводитися репресії до кримських татар.

Варто зазначити, що відповідно до термінологічних рамок, котрі встановлені в нашій статті, ми вважаємо за необхідне проаналізувати лише перший період репатріації кримських татар та правові особливості, котрі виникли із цим процесом.

Відповідно до першого періоду репатріації кримських татар можливо виділити те, що їх

особливим досягненням у цей час було прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму» від 5 вересня 1967 року, положення якого знімали «клеймо» «зрадників народу» з кримських татар. У цьому ж році було прийнято постанову «Про відновлення права кримських татар і членів їх сімей проживати на всій території СРСР» [4, с. 22]. Але важливо помітити, що реального прогресу не було після прийняття цих документів. Ситуація після прийняття цих постанов тільки загострилася, оскільки на «таємній» нараді в місті Советабад кримсько-татарські активісти висловили своє невдоволення цими правовими актами. У той же час вони вирішили, що «кримсько-татарське питання» вже нарешті має знятися і вирішитися, їхнє вирішення було запропоновано так, що кримські татари повинні були б масово переселені в Крим (на батьківщину), повинно було бути проведено їх компактне розселення, і вони повинні б були отримати компенсацію за втрати в зв'язку з переселенням. У той же час у них була ще одна вимога – це автономія Криму. Але влада, як і раніше, залишалася на колишніх позиціях щодо доцільності переселення кримських татар до Криму. Однак збільшилася кількість неорганізованих переселенців. Реагуючи на нелегальну міграцію і бажаючи взяти процес під контроль, влада розглядає «можливість організованого набору деякої частини таких громадян і розміщення їх у тих районах області, де є необхідна робоча сила і є можливість надати житлову площу» [10, с. 265].

Відбір сімей проводився під наглядом КДБ, право переїзду надавалося тільки тим громадянам із числа кримських татар, які не мали відношення до національних рухів [10, с. 266].

Саме реальне і законне повернення кримських татар на батьківщину стало можливо тільки після приходу до влади Михайла Горбачова. Він починає проводити політику, наближену до розуміння демократії. Важливо відзначити, що він сам не починав політику репатріації кримських татар, але стало можливо проводити відкриті мітинги. Саме цим правом і скористалися кримські татари, і вже 23 липня 1987 року було проведено першу масову акцію протесту на Червоній площі в Москві під гаслами «Поверніть кримських татар на батьківщину!», «Демократія, гласність – і для кримських татар». Ця акція протесту мала дуже велике значення не тільки для проведення державної політики репатріації, а й для того, щоб кримські татари почали активно самостійно повертатися на батьківщину. Було розпочато процес обговорення політики репатріації між владою і кримськими татарами.

Рада Міністрів СРСР приймає постанову по №1476 від 24 грудня 1987 року «Про обмеження прописки громадян у деяких населених пунктах Кримської області і Краснодарського краю». У перелік міст потрапляють міста Алушта, Євпаторія, Керч, Севастополь, Симферополь, Ялта. А 9 червня 1988 року в повідомленні Державної комісії СРСР у справах кримських татар говорилося, що вимоги «окремих груп громадян із числа кримських татар про створення кримської автономії» не мають підстав, оскільки на півострові відбулися істот-

ні демографічні і соціальні зміни. Населення збільшилося від 780 000 до 2,5 мільйона чоловік. За своїм складом воно є багатонаціональним, із переважною більшістю російського і українського населення» [11, с. 53].

На нашу думку, саме ці дії і постанови влади прискорювали процес переселення кримських татар до Криму, оскільки вони натякали кримським татарам про можливість автономії, якщо частина кримсько-татарського населення в Криму буде більше, ніж іншого. За даними офіційного перепису населення від 1 січня 1989 року, в Криму налічувалося вже 38365 кримських татар. Загалом, по всій території СРСР налічувалося 271 715 кримських татар [12, с. 56]. Власне проведення перепису населення слід визначити як закінчення першого періоду репатріації. Цей етап повернення носив прихований характер і відбувався швидше всупереч, ніж завдяки державній підтримці.

Висновки. Варто зазначити, що покращення становища кримських татар у радянський період було достатньо складним і затяжним. З 1954 року почали спостерігатися тенденції щодо можливого покращення їхнього становища, але реальне покращення відбулося лише після розпаду СРСР. Багаточисельна нормативна база, котра мала б покращувати становище кримських татар, містила в собі певні обмеження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Габриелян О.А., Петров В.П., Ефимов С.А. и др. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. Симферополь, 1998. 198 с.
2. Хаваджи Дінара Ремзіївна. Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України (1941-1996 рр.): історико-правове дослідження: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01; Національний ун-т внутрішніх справ. Х., 2005. 218 с.
3. Бекирова Г. Крымско-татарская проблема в СССР (1944–1991). Симферополь: Оджак, 2004. 332 с.
4. Депортировані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: збірник документів (1941–1998). К.: Абрис, 1999. 176 с.
5. Рахлин Д.М., Рахлин Ф.Д. Рукопись: план неосуществленных воспоминаний отца о тюрьме и лагере сталинских лет, прокомментированный сыном. Карта. 2006. № 45-46. С. 66–95.
6. Павлова Т.Ф. Репрессии против народов: документы Государственного Архива Российской Федерации свидетельствуют // Народы России: проблемы депортации и реабилитации / под ред. Д.Х. Микулова. Майкоп: Меоты, 1997. 197 с.
7. Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: Т.1: Март 1953-февраль 1956 / Артизов А.Н., Сигачев Ю.В., Хлопов В.Г. [и др.]. М МФД, 2000. 503 с.
8. Из доклада первого секретаря ЦК КПСС Н.С. Хрущева XX съезду КПСС «О культе личности и его последствиях». Известия ЦК КПСС. № 3. 1989. С. 128–170
9. Місінкевич Л.Л. Державна політика радянської влади щодо реабілітації кримсько-татарського населення в період перебування. Право і суспільство. 2014. № 1.2. С. 33–38.
10. Сергійчук В. Український Крим. К.: Укр. Вид. Спілка, 2001. 304 с.
11. Крымско-татарское национальное движение: В 2 т. Т. 2: Документы. Материалы. Хроника / М.Н. Губогло, С.М. Червоная. М., 1992. 226 с.
12. Павлов В. Основні етапи соціально-економічної інтеграції кримських татар до українського співтовариства // Соціально-економічні аспекти інтеграції кримських татар: Матеріали круглого столу (17 березня 1999 р.). К., 1999. 115 с.